

ПОЄДНАННЯ ПАЛЕОГРАФІЧНИХ ТА ОРФОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ ВИВЧЕННІ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Палеографія тісно пов'язана з історичним мовознавством. Це виявляється у взаємозв'язку історії мови з історією писемності. Поєднання лінгвістичних спостережень з палеографічними має вагоме значення для розв'язання низки практичних завдань у галузі джерелознавства – датування писемних пам'яток, встановлення місця написання та їх авторів (чи писарів), виявлення літературного складу пам'ятки тощо.

Палеографія, займаючись дослідженням історії розвитку графічної системи письма, вивчає писемні знаки окремо від мови, яку вони передають, а тільки як графічні накреслення в їх варіантності. Вивчаючи ці накреслення в їхньому графічному розвитку, вчені-палеографи не завжди співвідносять причини їх розвитку і змін з історичними змінами мови, змінами правопису. Але ці питання не залишилися зовсім поза увагою вчених. Наприклад, *Л.В.Черепнін* у підручнику “Русская палеография”, висвітлюючи питання розвитку українського скоропису XVII – початку XVIII ст., зауважує, що буква *г* має два основні зображення для передачі різних звукових відтінків – *г* фрикативного і *г* проривного (хоча фактично йдеться про дві різні фонеми – *Л.Г.*)¹.

На жаль, до цього часу немає більш-менш системного викладу основ української палеографії. Окремі питання української палеографії висвітлено переважно в працях, присвячених російській палеографії, таких корифеїв-палеографів, як *Є.Ф. Карський, О.І. Соболевський, Л.В. Черепнін, В.М. Щепкін*². Із українських дослідників палеографічним проблемам присвячені роботи *І.П. Захарчишиної, І.М. Іваницької, І.М. Каманіна, Я.П. Кіся, В.В. Панащенко, В.О. Розова, З.С. Хомутецької* та ін.³

Вивчаючи графічну систему письма, палеографія не досліджує відмінності у використанні графемних варіантів у різних жанрах писемних пам'яток, написаних староукраїнською літературною мовою та церковнослов'янською мовою української редакції.

На нашу думку, палеографія повинна вивчати не тільки формальне накреслення літер і їхній варіантний розвиток та досліджувати їхню відмінність у різних писемних пам'ятках, а й вивчати графіку як невід'ємну частину правопису.

Історія розвитку писемності безпосередньо пов'язана з розвитком правопису. Тому необхідно при вивченні графічної системи письма "враховувати процес еволюції слов'янського письма і правописання"⁴.

Від правопису залежить, які в пам'ятках будуть використовуватися букви для передачі звуків мови. Від орфографічних норм того чи іншого часу залежить використання різних графічних накреслень. Вид графем, їхні зміни безпосередньо пов'язані з тим, який правопис використовує суспільство, а також, які іншомовні впливи відбилися на ньому.

Проілюструємо сказане вище на використанні графем для позначення звука **Е** та його йотації в староукраїнських писемних пам'ятках XVI ст., писаних староукраїнською мовою та церковнослов'янською мовою української редакції, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁵.

У староукраїнських писемних пам'ятках XVI ст. звук **Е** передається буквами **Є** вузькою, **Е** широкою, **Ѧ**, **Ѣ** та **Ь**.

Найчастіше звук **Е** позначається **Є** вузькою та **Е** широкою. У використанні цих букв на українському ґрунті продовжується, але не послідовно, давньоруська традиція – **Є** вузька вживається після приголосних усередині або в кінці слова, **Е** широка, яка зайняла місце давнього **Ю**, – на початку слова та після голосного: 1) **Є** вузька – *рѡж'дества* (Гр. 1542 р.); *веще*^х (Єв. кін. 50–60 рр. XVI ст. 135); *наше* (Гр. 1590 р.); *петра* (В. 1592 р.). 2) **Е** широка – *если, которые* (Гр. 1542 р.); *елѣкпа* (Гр. 1549 р.); *е^с, искушае^м* 79 зв. (ЄЯ 1595 р.).

Графема **Е** широка на позначання йотації звука **Е** на початку слова та після голосного, під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, остаточно витісняє букву **Ю** з кінця XIV ст. Цей вплив в українському правописі пов'язаний з орфографічною реформою болгарської писемності, проведеною Болгарським патріархом Євфимієм Тирновським в останній чверті XIV ст.

Букву **Ѧ** на позначення звука **Е** староукраїнські пам'ятки широко знають тільки з XVI ст. У діловій писемності в більшості випадків вживається **Ѧ**, яку ставили після приголосних на місці **Є** вузької, а також після голосних на місці **Е** широкої (давньої **Ю**): *великомѣнка, прѣѣтоє* (Гр. 1549); *ѡalebны^х 5, воеводами 1* (УСК. 60–70 рр. XVI ст.); *берете, старода^вное* (Л. 1578 р.); *великомѣченика, епископомъ, на вечные* (Гр. 1590). У релігійній літературі традиційні прийоми передачі звука **Е** стійкіші, тут літера **Ѧ** вживається рідко і майже виключно на місці **Е** широкої, а після приголосних вживається літера **Е** вузька⁶: *крѣненіє* 78 зв. (АР 1568 р.); *еста, 4 повѣленіємь* 5 (Син. кін. XVI ст.).

Під впливом сербських пам'яток графема **Ѧ** почала писатися переважно у конфесійному письменстві наприкінці XV ст. У поодиноких випадках вона трапляється після голосного та приголосного, частіше після приголосного в кінці рядка, напр.: *тебѣ* 317, *боудем/* 30, *ве/селиє* 20 зв., *в^торое* 108 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.)

Графема **Е** може стати одним із засобів при ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток.

Літера **Ѣ** на позначення звука **Е** в пам'ятках зустрічається значно рідше, на відміну від букв **Є** вузької і **Е** широкої: *кромѣ* (Гр. 1542 р.); *имѣюще* 3 (Син. кін. XVI ст.); *чрѣва* 138 зв. (Єв. кін. 50-60 рр. XVI ст.); *вѣленіємъ* 5 (АР 1568 р.); *єврѣмъ* 12 (Зб. 1569 р.); *прѣ^а* 145 зв. (ЄЯ 1595 р.).

Звук **Е** рідко передається і через літеру **Ь**, переважно в церковнослов'янських текстах, в окремих групах слів, що підтримувалося другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом: *пришь'ши* (Гр. 1542), *члѣьскыи* 17 (Єв. кін. 50-60 рр. XVI ст.), *среб'рьнік'* 12 (АР 1568 р.).

Український правопис пройшов складну історію свого розвитку й становлення, і це знайшло відображення в його графіці й орфографії.

У правописі староукраїнських пам'яток використовувався півустав болгарського типу, який також вживався в білоруських, молдавських, російських (меншою мірою, переважно в кін. XIV-XV ст.) рукописах. Ця обставина ускладнює палеографові можливість вірно визначити тільки за півуставом походження книги. У південнослов'янських і східнослов'янських півуставних рукописах переважає схожість графічних накреслень, але є суттєва різниця в їхньому використанні в орфографії писемних пам'яток.

При вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток, необхідно поєднати палеографічні і орфографічні прийоми – провести палеографо-правописне дослідження, встановлюючи співвідносності між графічною системою і фонетичною якістю звуків.

У зв'язку з цим, при археографічному описуванні староукраїнської рукописної книги лінгвістичний аналіз, який є одним з головних критеріїв встановлення українського походження книги, а також одним з елементів всебічного опису і дослідження давньої рукописної книги, варто проводити на рівні правопису. Правописні особливості староукраїнських писемних пам'яток можуть стати надійним критерієм ідентифікації давніх текстів, особливо українського походження рукописних церковнослов'янських книг, писаних півуставом, у зв'язку з тим, що рукописи писані скорописом не становлять для фахівців труднощів визначення їхнього походження, бо палеографічні критерії українського скоропису для цього достатньо розроблені⁷.

Питання дослідження давнього українського правопису в українському мовознавстві, поряд із плідним дослідженням фонетичних, морфологічних, синтаксичних та лексичних особливостей мови давніх українських пам'яток, ще ґрунтовно не вивчені. Нерозробленість цієї проблеми ускладнює процес дослідження давніх писемних пам'яток, і пов'язано це безпосередньо з тим, що через певні обставини історичного розвитку українського правопису (білоруського та російського також) графічна система письма не була відповідна вимові.

Важливу роль у впорядкуванні староукраїнського правопису відіграли вчені XVI-XVII ст. *Л Зизаній* та *М. Смотрицький*⁸. Мелетій Смотрицький,

перш ніж виробити свої правила, очевидно, вивчав пам'ятки попередніх століть⁹.

Вивчення історії українського правопису має вже певну традицію.

Питанням дослідження староукраїнського правопису *І.Огієнко* присвятив окремі праці¹⁰: “Нариси з історії української мови. Система українського правопису” та “Новочасний церковнослов'янський правопис. Історичний нарис з палеографії та палеотипії”. Працюючи над мовою Крехівського апостола, вчений окремо розглянув правопис пам'ятки у студії “Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.”.

Історії розвитку українського правопису присвячено статтю *А.Ю.Кримського* “Нарис історії українського правопису до 1927 року”,¹¹ а також роботу *А.А.Москаленка* “Нарис історії українського алфавіту і правопису”¹².

Проблеми розвитку українського правопису висвітлено і в працях *П.П. Плюща*: “Из истории украинского правописания” та в навчальному посібнику “Історія української літературної мови”¹³.

Правопис давніх пам'яток досліджується в роботах *В.М. Греченко-Журавської* “Графіка і орфографія Хлебниковського списку «Повісті временних літ»”¹⁴, *А.А. Москаленка* “Правопис українських грамот XIV – XV ст.”¹⁵ та *Ф.Е.Ткача* “Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст.”¹⁶.

У праці *З.С. Хомуцької* “Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.” також висвітлено деякі правописні питання¹⁷.

Орфографія давніх староукраїнських писемних пам'яток побіжно розглядалася українськими мовознавцями в працях, присвячених вивченню мови староукраїнських пам'яток. Це, зокрема, праці *П. Житецького* “Описание Пересопницкой рукописи XVI в.”, “Очерк звуковой истории малорусского наречия в XVII ст.”; *А.А. Назаревського* “Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского”; *В. Шимановського* “Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI-XVII ст.”¹⁸.

Уперше вивчення правопису від XI до XVIII ст. здійснено в невеличкому загальному дослідженні з незначною кількістю залучених пам'яток *А.А. Москаленка та В.М. Терлецької* “Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій роботі)”¹⁹. У другому розділі, написаному *А.А. Москаленком*, подано матеріали з історії походження письма у східних слов'ян та розглянуто історію розвитку давньоруського та староукраїнського правопису.

Нами провадяться дослідження українського правопису останньої чверті XIV– першої чверті XVII ст., вже вивчено вживання букв на позначення голосних звуків²⁰. Нижня межа дослідження обумовлена тим, що після виходу в світ 1619 року Граматики Мелетія Смотрицького, в які було здійснено кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської (тобто української) редакції, орфографія рукописних книг

церковнослов'янської мови, а також писемних пам'яток, написаних українською літературною мовою, усталилася.

До дослідження залучаються численні пам'ятки, що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, як рукописні XIV – першої чверті XVII ст. (Інститут рукопису), так і друковані XV ст., останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. (відділ стародруків) та джерела, що зберігаються в інших книгосховищах України та за кордоном.

Результати цього дослідження можуть бути використані при встановленні українського походження рукописної книги, місця і часу її написання, допоможуть вірно прочитати текст пам'ятки, як основний так і додатковий (приписки, записи та ін.), зокрема власні назви. За правописом можна визначити приблизну дату написання пам'ятки, що особливо важливо при датуванні пергаментних рукописів, тому що використання традиційного правописного узусу і новітніх норм, їх закріплення, проходило протягом віків, і пам'ятки різного часу мають свої орфографічні особливості.

Білоруський учений *Є.Ф. Карський* з приводу датування рукописів писав, що з причини схожості почерків рукописів молодшого півуставу XV–XVII ст. точно визначити час створення таких рукописів (у випадку відсутності прямих або непрямих дат) досить важко. Палеографові в цьому випадку допоможуть водяні знаки на папері і *орфографія*²¹.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- АР 1568 р.* – Апостол Радзивилівський. 1568 р. Ф. XXVIII, № 766.
В. 1592 р. – Витяг із книг судових городських замку Луцького. 23 березня 1592 р. Ф. XVIII, № 443.
Гр. 1542 р. – Грамота Макарія Тучанського, єпископа Львівського і Кам'янець-Подільського. 7 вересня 1542 р. Ф. XVIII, № 8.
Гр. 1549 р. – Грамота архієпископа Макарія, митрополита Київського. 5 січня 1549 р. Ф. XVIII, № 18.
Гр. 1590 р. – Грамота архімандрита Михайла, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі. 20 червня 1590 р. Ф. XVIII, № 34.
Єв. кін. 50-60 pp. XVI ст. – Євангеліє тетр. Кін. 50–60 pp. XVI ст. Ф. I, № 2403.
ЄЯ 1595 р. – Євангеліє Яворське. 1595 р. Ф. I, № 2789.
Зб. 1569 р. – Збірник уставів. 1569 р. Ф. 306 (КПЛ), № 20 п.
Ізм. кін. XV – поч. XVI ст. – Ізмарагд, кін. XV – поч. XVI ст. Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 489/1657 п.
Л. 1578 р. – Лист Михайла Мишки, каштеляна землі Волинської, підстарости Маркові Овруцькому. 20 червня 1578 р. Ф. II, № 21991.
Син. кін. XVI ст. – Синодик Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Кін. XVI ст. – перш. пол. XVII ст. (прикладі взято з тексту XVI ст., арк. 2-58). Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 537 П./1744.
УСК. 60-70 pp. XVI ст. – Ухвала сеймика Київського воєводства. 60-70 pp. XVI ст. Ф. II, № 22641.

¹ Черепнин Л.В. Русская палеография. – М., 1956. – С. 378.

² Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л. 1928; Славяно-русская палеография / Лекции А.И. Соболевского. – С.-Петербург, 1908. – Изд. 2; Черепнин Л.В. Русская палеография. – М., 1956; Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии. – М., 1918.

³ Захарчишина П.І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Историчні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1 – С. 189–194; Іваницька І.М. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII– на початку XVIII ст. // Третя Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 181–186; Іваницька І.М. Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины // Друга Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 231–238; Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. / Сост. И.М. Каманин. – К., 1899; Кісь Я.П. Палеография. – Львів, 1975; Папашенко В.В. Палеография українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974; Розов В.О. Українські грамоти XIV – першої половини XVI ст. – К., 1928; Хомуцька З.С. Палеографічні особливості Актових книг кременецьких судів XVI ст. // Историчні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 195–201.

⁴ Мошин В.А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1973. – С. 56–57.

⁵ При наведенні прикладів подаються скорочено посилання на використані джерела (див. Список скорочень джерел).

⁶ Булька А.М. Розвітці арфаграфічної сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970. – С. 13.

⁷ Див.: Захарчишина П.І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Историчні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1 – С. 189–194; Іваницька І.Н. Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины // Друга Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 231–238; Іваницька І.М. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII– на початку XVIII ст. // Третя Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 181–186; Кісь Я.П. Палеография. – Львів, 1975; Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. / Сост. И.М. Каманин. – К., 1899; Папашенко В.В. Палеография українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974.

⁸ Лаврентій Зизаній “Граматика словенська” / Підгот. факс. вид. та дослідження пам’ятки В.В. Німчука. – К., 1980; Мелетій Смотрицький “Граматика” / Підгот. факс. вид. та дослідження пам’ятки В.В. Німчука. – К., 1979.

⁹ Всебічно досліджено граматичні праці Л. Зизанія і М. Смотрицького в студії В.В. Німчука “Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.” – К., 1985.

¹⁰ Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису / Популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927; Новочасний церковно-слов’янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії (З семінара церковно-слов’янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926; Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. / Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930. – С. 213–224.

¹¹ Кримський А.Ю. Нарис історії українського правопису до 1927 року // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1929. – Кн. 25. – С. 175–186.

¹² Москаленко А.А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. – Одеса, 1958.

¹³ Плющ П.П. Из истории украинского правописания // Учен. зап. Моск. пед. ин-та, 1969. – № 31; Вопросы филологии. – С. 293–297; Історія української літературної мови. – К., 1971.

¹⁴ *Греченко-Журавська В.М.* Графіка і орфографія Хлебніковського списку “Повісті временних літ” // Тези доп. наук.-практ. конф. “Писемні пам’ятки східнослов’янськими мовами XI – XVIII ст.” – Київ-Слов’янськ, 1993 – С.142–146).

¹⁵ *Москаленко А.А.* Правопис українських грамот XIV – XV ст. // Тези доп. наук. конф. філолог. фак., присвяченої 100-річчю Одеського університету (29–30 листопада 1965 р.). – Одеса, 1965. – С. 36–37.

¹⁶ *Ткач Ф.Е.* Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови Українських ділових документів XVII ст. – Одеса, 1974.

¹⁷ *Хомуцька З.С.* Палеографічні особливості Актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 195–201.

¹⁸ *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. – К., 1876; Очерк звуковой истории малорусского наречия в XVII ст. – СПб, 1889; *Назаревский А.А.* Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалева. – К., 1911; *Шимановский В.* Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI – XVII ст. – Варшава, 1893.

¹⁹ *Москаленко А.А., Терлецька В.М.* Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій роботі). – Одеса, 1971. – С. 44–74.

²⁰ *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам’яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39-57; *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст., у зв’язку з проблемою другого південнослов’янського графіко-орфографічного впливу (букви на позначення голосних звуків) / Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – К., 1997;

²¹ *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928. – С. 174.